

CASINO I ATENEU: DUALITAT EN L'ASSOCIACIONISME CULTURAL DURANT LA RESTAURACIÓ (1875-1923). El cas de Sant Feliu de Llobregat

Pilar Antolín Arrufat
Enric Ferreras Torreblanca
Agustí Garcia Larios

Dossier

Comunament s'ha afermat el caràcter dels casinos i dels ateneus catalans com a agents culturals notables, i, certament, el paper d'aquestes dues menes específiques d'associacions ha esdevingut cabdal, no només en l'enriquiment cultural sinó també en la vertebració social, i fins i tot conformador dia rere dia d'una nova realitat socio cultural. La importància d'aquest fet, àmpliament reconeguda, no té el suport, d'altra banda, d'una línia d'estudis que aprofundeixi assenyadament en el fenomen. Hom compta, a hores d'ara, amb un seguit d'estudis històrics que, mancats d'un estudi global sobre l'associacionisme cultural català, constitueixen aportacions interessants però força específiques, i, doncs, que tenen el valor genèric de ser indicadors agregats.¹

En aquestes planes es planteja una primera aproximació comparativa en clau històrica entre ambdues menes d'entitats. Tot i que les reflexions que s'hi recullen fan referència exclusivament al cas del municipi baix-llobregatí de Sant Feliu de Llobregat, atesa l'escassa heterogeneïtat en el món de l'associacionisme cultural català, moltes d'elles podrien ser extrapolables a altres casos i àdhuc generalitzables al fenomen, sense perdre gaire consistència i validesa científica.

EL CONTEXT ASSOCIATIU CATALÀ

Amb la Restauració de la monarquia borbònica el 1875 es va iniciar un període conservador a l'Estat espanyol, que, si bé en un principi va suposar una estabilitat política i institucional en relació amb l'etapa anterior, no va ser lineal en la seva evolució, ni políticament ni socialment; n'accentuà el seu centralisme, desfavorable als interessos d'alguns sectors catalans, de la mateixa forma que tampoc va tenir present la integració de tots els sectors socials. Aquests van ser, en general, uns anys de transformacions socials, però també de crisis econòmiques i polítiques que es van traduir en conflictes socials -la Setmana Tràgica, el 1909, seria un dels exemples més significatius. Si bé l'associacionisme ja era present a la societat catalana, el reconeixement

del dret d'associació, el 1887, i del sufragi universal masculí, el 1890, significaren dues dates importants per al que es podria anomenar *democratització*, ja que va suposar, si més no en teoria, una major participació dels ciutadans en la vida social i política. En aquest sentit, la Llei d'associacions va establir el marc legal per a la creació en alguns casos i l'adaptació en d'altres de diferents tipus d'associacions.²

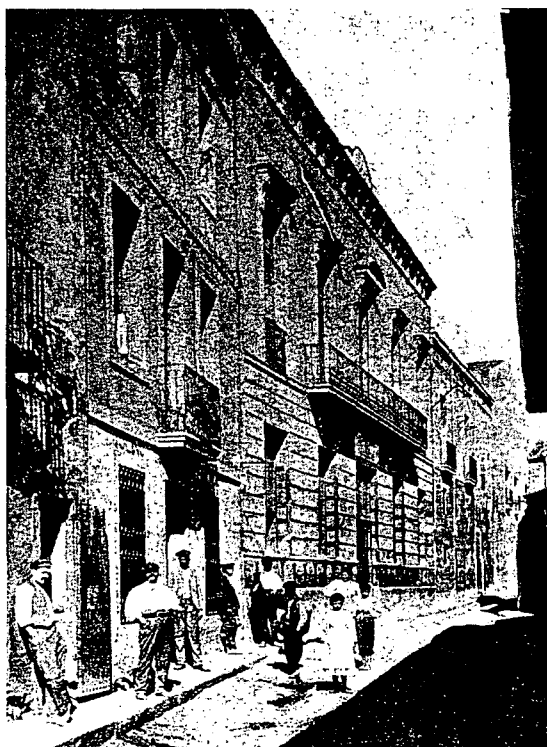
Pel que fa a l'associacionisme i les seves implicacions en la societat del moment, va ser en un principi un instrument vàlid i oportú per garantir i/o millorar aspectes de la vida dels socis en particular i en molts casos en el conjunt de la població. Per tant, cal entendre que les associacions van ser creades, en general, com una fórmula adaptable per contrarestar les precàries condicions d'alguns sectors socials. La varietat tipològica d'associacions en aquest període era un reflex i la conseqüència en la majoria dels casos de les necessitats i també de les inquietuds de la població. Les diferents conjuntures polítiques, econòmiques i socials que es produïren en aquests anys van donar impuls a diferents tipus d'entitats; en bona mesura, les transformacions econòmiques van ser la clau dels canvis socials i polítics. Si l'agricultura havia estat la base econòmica de la majoria de la població catalana i durant la Restauració se'n va modificar notablement l'estructura, cal recordar que al llarg del segle XIX i principalment durant les primeres dècades del segle XX, la indústria va ser el motor econòmic fonamental que alhora va transformar els espais i les infraestructures, el pensament i els costums, els interessos i els tipus de sociabilitat, en definitiva els modes i formes de vida dels ciutadans. D'aquesta manera es passà d'agrupacions tradicionals -com, per exemple, les confraries i societats pietoses directament vinculades a l'Església, o les mutualitats- a altres entitats per a la defensa dels treballadors i de la salut, l'ocupació del temps lliure, la cultura o la canalització de les diferents tendències polítiques, entre les més significatives. Si bé a la meitat del segle XIX ja es crearen entitats per afrontar la precària situació socio econòmica dels treballadors, fou

més endavant, amb el procés industrialitzador més arrelat i, alhora, amb l'accentuació dels desequilibris en l'estructura social, amb una major consciència de classe i amb un major grau de politització del conjunt de la societat, que es va produir un augment considerable en el panorama societatari de les organitzacions obreres. Aquesta mena d'associacions manifestament obreristes tenien com a objectius principals la defensa dels treballadors concretant-se reivindicativament en l'augment de sous, la reducció de les llargues jornades laborals i la millora de les condicions laborals.

Durant l'última dècada del segle XIX es va desenvolupar un moviment obrer societatari important a tota la Catalunya industrial, en un principi amb un clar predomini del societarisme d'ofici; tot i que no serà fins a la segona dècada del segle XX que l'empenta del procés industrialitzador serà més gran i, consegüentment, també el desenvolupament d'un sindicalisme capaç d'aglutinar el moviment obrer.

A finals del segle XIX, però sobretot a principis del XX, hi va haver un grau de politització social important amb la formació de nombroses associacions polítiques. Es va produir, així, una certa concreció de l'activitat política en una nova mena d'entitats caracteritzades per una especialització majoritària: els partits, cercles, agrupaments polítics. La política, fins aleshores present en tota mena d'associacions, s'ubicà de llavors ençà en aquest nova mena d'associacions especialitzades amb una gran èmfasi pel fet que constituïa el objectiu primordial -tot i que n'excloïa d'altres més lúdics o culturals.

Edifici de l'Ateneu al carrer Pou de Sant Pere.

Cal destacar, també, la presència i el protagonisme social de les associacions recreatives culturals, com ara els casinos, els ateneus i altres de similars, ja que, en la mesura que mancava una iniciativa institucional en el terreny cultural i lúdic, les associacions van esdevenir autèntics elements dinamitzadors de la cultura i de l'oci, en la majoria dels casos.

EL CONTEXT ASSOCIATIU SANTFELIUENC

Sant Feliu de Llobregat durant aquest llarg període de la Restauració va ser un municipi dinàmic en l'aspecte econòmic, polític i cultural,³ i va ser especialment decisiu el paper de les associacions locals, precisament, en aquests dos últims aspectes. La inexistència d'infraestructures governamentals o municipals que pal·liessin o milloressin les necessitats de la població, la proximitat de la ciutat de Barcelona, però, també i sens dubte, les necessitats i les inquietuds de la seva gent van permetre crear una xarxa associativa per tal de millorar les condicions de vida de la població. Lògicament, les transformacions i millores del sector agrari i la progressiva implantació d'indústries van generar canvis en les vides dels ciutadans, i van donar lloc a nous interessos i a noves necessitats que temps enrere no hi eren presents. Si bé ja existien entitats anteriors a aquest període -com la coral El Mutuo Apoyo, creada el 1867 i precedent directe de La Unión Coral,⁴ en la qual la canalització de l'oci i el mutualisme foren els elements més innovadors, o les germanats agrícoles com la Hermandad de San Antonio de Padua, creada el 1855, o les confraries, en les qual l'objectiu principal era el manteniment dels ritus i el culte religiós- fou a partir de l'entrada en vigor de la Llei d'associacions que hom pot parlar d'un increment associatiu indissociablement acompanyant d'una important diversificació d'objectius. Tot i la seva gran diversitat i riquesa de matisos, hom podria agrupar-les en religioses -confraries i ordres-, mutuels -germandats i mútues-, polítiques -polaritzades pel catalanisme i el republicanisme especialment-, obreristes -que tendiren vers el sindicalisme- i culturals recreatives.

EL BINOMI CASINO-ATENEU

Si bé totes les entitats santfeliuenques tingueren un paper destacat en el seu àmbit durant aquests anys, s'ha de ressaltar la creació de tres d'elles que, pels seus objectius, l'activitat que van desenvolupar i el nombre de socis, van esdevenir els eixos principals des d'on es difonia la vida social, cultural i també política a Sant Feliu: el Casino Sanfeliuense, creat el 1879, l'Ateneo Libre del Llobregat, fundat el 1881, i La Unión Coral, constituïda el 1892. En aquestes línies, però, s'aprofundeix en una anàlisi comparativa entre el Casino i l'Ateneu.

En qualsevol cas, totes dues associacions tingueren uns orígens ben diferents, ja que la procedència social dels seus promotors diferia notablement, perquè els fundadors del Casino eren destacats representants de l'oligarquia local, i els de l'Ateneu, persones ben humils i integrants dels sectors populars vilatans. El Casino va ser fundat per un grup de 117 persones, entre les que hi havia personalitats força destacades de la vida santfeliuense, com ara Carles Lluís de Batlle, Wenceslau de Molina o Jaume Ribas, entre d'altres.⁵ Aquest caràcter de membres de les classes altes també es deixà notar en el fet que ben aviat van disposar d'una seu estable i que els càrrecs de la junta de govern de l'entitat estaven restringits als membres fundadors. En canvi, pel que fa a l'Ateneu, malgrat no conèixer ni el nombre ni els noms dels fundadors, sí que hom pot afirmar que la seva condició social era majoritàriament humil. La seu de l'Ateneu es va ubicar en un primer moment al local propietat de Josep Molins i no va ser fins a l'any 1923 que va disposar d'una seu pròpia.

ELS ELEMENTS COMUNS

Tot i aquesta ja d'entrada evident diferenciació en el procés i origen constitutius, el Casino i l'Ateneu van presentar al llarg de les seves respectives primerenques fases de consolidació un seguit d'elements comuns. Similituds encara més sorprenents en la mesura que les dues entitats han estat tradicionalment i popularment considerades de bell antuvi com a societats vilatanes antagoniques. En un marc de sociabilitat que es pot definir com a compartimentat, bàsicament segons el nivell social dels seus membres, es fa difícil, si més no a primer cop d'ull, establir una sèrie de punts de contacte entre aquestes dues entitats, que tradicionalment han conviscut en un mateix marc però amb escassos fluxos d'interrelació. Aquesta va ser una situació originada en bona mesura per la diferent composició social de les dues entitats.

Tot i això, aprofundint en l'anàlisi del Casino i de l'Ateneu, es posa de manifest que va existir una major similitud, que no es pensava, entre ambdues entitats. En primer lloc, totes dues societats tenien el mateix espai interioritzador de sociabilitat, el cafè. La vida de l'entitat girava a l'entorn d'aquest espai, que era el lloc de trobada dels seus associats: s'hi desenvolupaven tertúlies i s'hi practicaven jocs de taula -cartes, escacs- i també el billar. El cafè esdevingué, així, un punt de relació tan important que es pot dir que fou l'eix vertebrador de les relacions que mantenien els membres de l'associació fins al punt que en aquest espai de sociabilitat s'estrenyien i a vegades també es trencaven els lligams entre els membres del col·lectiu. Conseqüentment, la figura del cafeter fou un vehicle clar per a la consolidació de cadascuna de les entitats, en uns

primers moments.⁶ Al costat del cafè existí un altre element infraestructural comú: la sala d'espectacles, comunament entesa com a gran espai en què es realitzaven els actes públics, de projecció formal cap enfora de les entitats. Unes sales d'espectacles que fins i tot tenien molt a veure amb les dimensions.⁷

Pel que fa a les activitats pròpies de les dues entitats, hom troba similituds ja en la seva tipologia: obres de teatre, conferències i balls, principalment. Aquestes activitats generaven la necessitat de dotar-se, per part de les dues entitats, d'unes sales d'espectacles adients com les citades. D'altra banda, també presentaven punts de contacte pel que feia al calendari de realització de les activitats. Totes dues tenien una programació estable, centrada en els caps de setmana, al costat de la qual en desenvolupaven unes altres de més específiques sobretot pel Carnestoltes, per la Festa Major i per les festes de Nadal. Totes aquestes activitats es realitzaven dintre d'un espai tancat, que era la pròpia infraestructura de l'entitat, però, a més, se'n feien d'externes, com ara les excursions a indrets del municipi o la comarca amb l'objectiu primordial de fer conèixer l'entorn més immediat i per estrènyer les relacions de grup. Normalment aquestes sortides coincidien amb alguna data assenyalada, algun aniversari de l'entitat o alguna efemèride important. Pel que fa a l'organització interna de cadascuna de les entitats caldria remarcar que totes dues s'estructuraven de la mateixa manera, és a dir, tenien com a suport fonamental els seus associats. En aquests aspectes, tant l'una com l'altra destacaven pel seu gran nombre de socis des de bon començament, i que amb el temps les portà a un ràpid creixement i consolidació.⁸ Cal tenir en compte també que la gran quantitat d'activitats i de serveis que oferien motivà la contractació de personal assalariat, com ara conserges, tramoistes, etc. Això fou possible ja que, tot i que la base econòmica d'ambdues entitats eren les quotes dels socis -insuficients per mantenir tota l'estructura necessària, el Casino i l'Ateneu per poguer funcionar s'hagueren de recolzar en les aportacions extraordinàries, ja fossin dels mateixos socis, ja sigui d'institucions com l'Ajuntament, la Diputació o, en alguns casos, el mateix Govern de l'Estat -aquestes darreres, encara que no sovintejaren tant, s'adreçaven bàsicament a l'ampliació dels respectius fons bibliogràfics.

Relacionat amb això, cal fer remarca d'un altre factor que compartiren les dues entitats: la seva vinculació als representants de la política catalana i estatal. Aquesta vinculació política es podria definir de doble via, en el sentit que, per un costat, els polítics utilitzaven les entitats com a plataforma de llançament, però, alhora, per un altre costat, les entitats s'aprofitaven d'aquesta relació per obtenir-ne beneficis materials. No és gens estrany, per això, que tant el Casino com l'Ateneu

comptessin amb personatges de rellevància política en les seves juntes, com a membres honorífics o com a convidats en alguns actes.

Les entitats aprofitaven el moment polític per fer gestions a nivell local, és a dir, quan el corrent ideològic majoritari a l'Ajuntament era proper a la ideologia d'alguna de les entitats, aquestes miraven de treure profit de la relació del moment. D'altra banda, aquests líders polítics locals actuaren a favor de les entitats quan aquestes havien de fer gestions a nivells més elevats, com ara davant la Diputació o el Govern de l'Estat.

Cal tenir en compte també com un altre punt de contacte la utilització que en feien alguns ciutadans de les dues entitats alhora; especialment fóra el cas de la presència d'alumnes de famílies benestants a l'escola de l'Ateneu -fet que encara es féu més palès a partir de 1900, amb l'afermament de l'elevat nivell pedagògic de les escoles de l'Ateneu.⁹ Ja s'ha fet esment de la ràpida consolidació del Casino i de l'Ateneu com a associacions importants a nivell local, però caldria remarcar que l'evolució d'aquestes dues entitats es va produir d'una manera paral·lela. La seva fama i el seu prestigi van anar augmentant pràcticament al mateix ritme, produint-se una relació en el seu desenvolupament i en la seva decadència també -tot i que aquest darrer aspecte s'escapa de l'àmbit cronològic d'aquest article.

ELS ELEMENTS DIFERENCIALS

Com ja s'ha apuntat, la societat santfeliuena no era gens uniforme i homogènia durant l'etapa, convulsa i transformadora, que s'estudia: es treballava al camp, però també a la indústria i al comerç; hi havien grans propietaris, però també menestrals i obrers. La diversitat no era circumscrita només a les activitats econòmiques o a la composició social de la vila, sinó que s'estenia al terreny ideològic, a l'àmbit de les mentalitats i, per tant, al cultural. Altrament, aquesta pluralitat tingué plasmació en la sociabilitat formal, de manera especialment notòria en el cas de les associacions culturals.

El Casino i l'Ateneu -com, d'altra banda, la resta d'associacions- prohibien estatutàriament que s'hi fes cap conversa política. Malgrat aquesta prohibició explícita del debat polític, la presència d'un cert rerafons ideològic era notòria. I ho era més evident en la mesura que hi existia a la vila una major absència d'agrupacions específicament polítiques. Així, durant la primera Restauració, en què els partits polítics eren gairebé inexistents i, en qualsevol cas, pràcticament testimonials, fou més notòria i accentuada la dimensió política de les associacions culturals, la qual va anar minvant

durant el primer quart del segle xx, en què el debat i l'acció polítiques restaren protagonitzades pels incipients i massificats partits polítics i agrupaments sindicals.

En qualsevol cas, sembla ser que en la configuració d'un diferent matis ideològic incidiren, més que els grans eixos doctrinals i de debat, les específiques composicions socio professionals de les dues entitats, i, al capdavant, la voluntat de generar, ni que sigui tàcitament, un posicionament comú davant els temes d'interès general, o les necessitats específiques del seu entorn. Per tant, hom sap del rerafons ideològic d'ambdues entitats, no tant per la seva evidència en documentació manifestament doctrinal, sinó especialment per via dels seus socis, de la «tendència majoritaria de sus socios»,¹⁰ de la seva activitat política,¹¹ etc.

Tot plegat, aquest particularisme ideològic tingué una plasmació formal en una diferent organització interna de les dues entitats. Tanmateix, a nivell teòric ambdues associacions s'havien de regir per un model comú d'organització, ja que de fet aquest era un model comú a totes les associacions del moment; però en la pràctica l'organització interna de cadascuna de les dues entitats estava farcida de matisos i d'elements diferenciadors. Globalment, es podria dir que, mentre en un cas -el Casino- es regulava i practicava un ordenament elitista i restrictiu, en l'altre -l'Ateneu- es tendia cap a fórmules més aviat assembleàries que reflectien el tarannà igualitarista de la pròpia entitat. Així, al Casino només un nucli reduït de socis -els socis fundadors- podien exercir els drets socials de direcció de l'entitat davant un nucli també considerable de socis usuaris, i entre els primers era freqüent d'emprar la cooptació per triar els membres de la junta directiva; a l'Ateneu, per contra, la participació en la direcció de l'entitat era gairebé horitzontal i el nivell de discussió, ben freqüent i elevat. Així doncs, el tarannà polític social de les entitats era dissímil, i, consegüentment, la seva actitud davant dels temes socialment punyents també ho era. En la seva projecció pública i ciutadana, com a agents socials actius, l'actitud tant del Casino com de l'Ateneu restà condicionada en tot moment pel caire polític present a l'Ajuntament de la vila. Per tant, segons la seva evolució en el temps, els casos d'enfrontament o de suport o col·laboració entre les entitats i l'Ajuntament són diferents. En termes generals, però, es poden apuntar dues tendències -d'altra banda, d'allò més òbvies- per un costat, la del Casino, en plena sintonia amb el conservadorisme polític local -ja es digui partit conservador, al segle XIX, o candidatura administrativa, al segle XX-, pilotat pels seus mateixos membres dirigents; i, per l'altre costat, la de l'Ateneu, en sintonia ideològica amb el republicanisme -sense aprofundir en les seves matisacions- i interessant-se pel debat sobre les millors infraestructurals a la vila, molt especialment.

CONCLUSIÓ

Ben freqüentment s'ha considerat vàlida i encertada la visió de les associacions culturals i d'esbarjo segons la qual aquestes restaven bàsicament bipolaritzades entre casinos i ateneus, no només a Sant Feliu, sinó arreu, existint a més entre ambdues un cert antagonisme, sobretot a mesura que s'endinsava l'anàlisi en la llunyania del temps. En qualsevol cas, si bé és cert, segons que es desprèn d'aquest breu estudi comparatiu, que hi existí un evident front de diferenciació -sobretot, quan es parla de l'àmbit de les idees-, també ho és que el gruix de les similituds i les semblances va ser més considerable del que *a priori* caldria pensar. I no cal oblidar que aquestes similituds foren encara majors a mesura que la pèrdua del rerefons ideològic polític de les associacions era una realitat. Així doncs, aquest possible antagonisme suara apuntat ha esdevingut, es podria dir, més aviat un tòpic que ha patit una mena de distorsionament històric, si més no pel que fa al cas de Sant Feliu de Llobregat.

NOTES

(1) A banda dels comuns estudis sobre entitats culturals -de les quals, en el cas de Sant Feliu, podrien citar-se, per exemple, ANTOLÍN, P.; FERRERAS, E. i GARCIA, A.: *El Coro. Cent*

anys d'associacionisme a Sant Feliu de Llobregat (1892-1992). Sant Feliu de Llobregat: Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, 1992 i BALETA, P.: *L'Ateneu que jo conec*. Sant Feliu de Llobregat: Ateneu Santfeliuenc, 1994, però també, pel que fa al Baix Llobregat, PADRÓ, J.: *L'Ateneu Unió*. Santa Coloma de Cervelló: Ateneu Unió, 1989, MALARET, A.: "Una història de l'Ateneu. 75 anys de vida social, 1918-1993", dins *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs*, V (1993), pàg. 7-81 i LÓPEZ, J.; RAMOS, M.; TORRES, M. i BALTÀ, P.: *L'Ateneu Santboià (1893-1993)*. El Prat de Llobregat: Rúbrica Editorial, 1993-, hom disposa d'algunes aportacions específiques sobre els ateneus, com ara. SOLÀ, P.: *Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939)*. Barcelona: La Magrana, 1978 i BOSCH, A.: *Els ateneus de Catalunya*. El Prat de Llobregat: Federació d'Ateneus de Catalunya, 1991, però gairebé de cap sobre els casinos -s'hi tracta, però, a SOLÀ, P.: "El paper de l'associacionisme d'esbarjo a Catalunya a les primeres dècades de l'Estat liberal (1833-1874) pel que fa a la 'producció' de la festa moderna", dins de CAPDEVILA, J. i GARCIA, A. (ed.): *La festa a Catalunya. La festa com a vehicle de sociabilitat i d'expressió política* [en curs d'edició].

(2) Com afirma Pere Solà, les lleis sempre intenten ordenar i encarrilar dinàmiques socials preexistents o en fase d'expansió. En aquest sentit és evident que la llei de 1887, per exemple, no va crear un moviment associatiu, que per aquells anys ja era prou diversificat. Les societats d'ajuda mútua popular i les entitats d'esbarjo predominaven, però la gran riquesa de l'associacionisme del segle passat i les primeres dècades del nostre no s'exhauria aquí. SOLÀ, P.: *Història de l'associacionisme català contemporani. Barcelona i les comarques de la seva demarcació*. Barcelona: Generalitat de Catalunya,

Dossier

El Casino de Sant Feliu de Llobregat, 1926-1929 (AHC de Sant Feliu de Llobregat).

1993, pàg. 24.3. Sobre l'aspecte econòmic vegeu CARBONELL, J.A.: *Evolució comparada de la indústria tèxtil a Molins de Rei i Sant Feliu de Llobregat: dels orígens a la Primera Guerra Mundial*. Estudi inèdit guanyador del I Premi Llorenç Sans d'investigació històrica local i comarcal (1985); sobre el dinamisme polític, TARDÀ, J.: *Republicans i catalanistes al Baix Llobregat a principi del segle xx*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat i Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat, 1991; i sobre l'aspecte cultural, RENOM, M.: "L'associacionisme teatral i la difusió del catalanisme: Sant Feliu de Llobregat (1909-1911)", dins *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991, pàg. 299 i seg.

(4) Vegeu ANTOLÍN, P., FERRERAS, E. i GARCIA, A.: "El Coro". *Cent anys d'associacionisme*, op. cit., pàg. 10 i seg.

(5) Els 117 socis fundadors van ser: Modest de Bodallés Deop, Llorenç Palet Pons, Bartolomé Betriu Brunet, Carles Lluís de Batlle Villarroja, Joan Rovira Gelabert, Jaume Rovira Gelabert, Llorenç Trabal Vallhonrat, Eduard Soler Capdevila, Josep Vergés Bosch, Joan Planas Cuyàs, Jaume Molins Parés, Martí Canalias Valls, Gerònim Amigó Vailina, Jaume Duran Roqué, Domènec Marlés Grané, Joaquim Rosal Guix, Antoni Biosca Rosich, Francesc Romagosa Sánchez, Frederic Font de la Vall, Valentí Orriols Deulofeu, Antoni Amat Vallhonrat, Francesc Folch Torras, Josep Guitart Briquets, Llorenç Baduell Padrosa, Florentí Garcia Fossas, Joan Mestres Camprubí, Josep Gondolbeu, Joan Olivé Camprubí, Gabriel Pedrerol Batlle, Joan Güell Castells, Tomàs Bernadas Sintes, Ricard Rovira Gelabert, Joaquim Marquet Riera, Jaume Monmany Ribas, Antoni Soler Belda, Jaume Navinés Ravella, Joan Ribas Castells, Josep Betriu Brunet, Josep Raga Fanés, Antoni Martí Trabal, Joan Sans Majó, Joan Vallbé Verderol, Llorenç Teixidó Barnet, Pau Ribas Llopart, Francesc Rovira Forné, Jaume Canela Coll, Pere Molins Parés, Tomàs Trabal Pahissa, Antoni Bausili Castelltort, Jaume Ribas Rosa, Josep Martí Albareda, Antoni Suñé Sánchez, Llorenç Codinachs Baleta, Joan Sans Alegre, Ricard Martí Camprubí, Jaume Tort Boatella, Lluís Sans Vidal, Josep Ros Palós, Josep Claramunt, Jaume Casas Gurgu, Josep Amat Ribas, Jaume Puig Estrada, Pau Molins Cartró, Joan Carcereny Galceran, Josep Sans Alegre, Jaume Pahisa Massana, Agustí Duran Olivé, Wenceslau de Molina Taulet, Àngel Devesa Añes, Joan Codinachs Baleta, Bruno Planas Cuyàs, Pau Guilera Turu, Saturní Guíu Martí, Llorenç Oller Bultó, Jaume Iglesias Pich, Francesc Mata Ester, Joan Bertrand Salses, Josep Bertrand Salses, Josep Catà Rosell, Miquel Ricart Campmany, Jaume Ribas Roca, Joan Pich Batlle, Joan Rovira Vendrell, Bartolomé Sigalés Guilera, Josep Armet Moragas, Josep Solà Bardolet, Sebastià Codina Marquet, Llorenç Duran Monmany, Joan Bordas Sagristà, Rafael Forns Feu, Martí Galtés Lluvià, Antoni Monés Poch, Ildefons Llorach Huguet, Baldiri Ricart Albareda, Josep Carcereny Morella, Antoni Molins Cañameras, Salvador Tort Guíu, Pau Rivera Coll, Josep Monmany Carcereny, Francesc Guíu Cusó, Serafi de Bodallés Deop, Joaquim Planas Ricart, Marià Caritchio Oriol, Josep Sauret Roca, Joan Manuel Forns de Oliver, Francesc Martí Majó, Pau Boada, Salvador Catà Rosell, Josep Farrés Viñals, Josep Oliveras Tristany, Josep Carcereny Tristany, Llorenç Pañella Camprubí, Joan Aguadé Miró, Josep Pagés Baleta, Francesc Vilaplana Codina, Jaume Carcereny Tristany, Jaume Colom Palmerola. *Estatutos del Casino Sanfeliuense*. Barcelona: Imprenta y Litografía de José Cunill Sala, 1903. Per aprofundir en la composició social dels fundadors del

Casino vegeu ANTOLÍN, P., FERRERAS, E. i GARCIA, A.: *Els inicis de l'associacionisme contemporani a Sant Feliu de Llobregat (1850-1914)*. Estudi guanyador del V Premi Llorenç Sans d'investigació històrica local i comarcal (1992) [en curs d'edició].

(6) La vida al cafè era tan important que els cafeters arribaren a ajudar a les seves entitats a fer progressos, per tal de garantir-se d'aquesta manera una clientela. Així, per exemple, els cafeters van ser determinants en el moment de comprar un piano, tant en el Casino com a l'Ateneu, fent efectiu un préstec. El piano, d'altra banda, serviria per afiançar un tipus de ball propi de l'època: els anomenats "balls de piano".

(7) Segons el "Estado expresivo de los edificios destinados a los espectáculos públicos" del 1889, les característiques de les sales d'espectacles d'ambdues entitats eren les següents: *Casino Sanfeliuense*

Situació: Carretera Reial

Construccions adossades: Saló per a prendre-hi cafè

Dimensions de la sala d'espectacles: 22,10 m (més 6,5 m d'escenari) de llarg, 12,30 m d'ample i 11 m d'alçada

Alçada de l'edifici: 13 m

Aforament: únicament unes 50 localitats

Enllumenat i calefacció: petroli

Nombre de portes de sortida a la via pública: 6

Ateneo Libre del Llobregat

Situació: Plaça del Mercat

Construccions adossades: altres dependències del mateix edifici i casa

Dimensions de la sala d'espectacles: 20,40 m de llarg (més 5,25 m d'escenari), 14 m d'ample i 5,83 m d'alçada

Alçada de l'edifici: 11,65 m

Aforament: Únicament unes 30 localitats

Dues escales de servei públic

Enllumenat i calefacció: petroli

AHCSFLL: Fons Municipal: Estadística (1889), lligall 46.

(8) Per les diferents relacions de "las asociaciones de todas clases establecidas en este término municipal, formadas en cumplimiento de la Circular del Gobierno Civil de esta provincia" dels anys 1899, 1906 i 1909 hom coneix les xifres d'associats del Casino i l'Ateneu:

	Casino Sanfeliuense	Ateneo Libre del Llobregat
1899	230	286
1906	240	234
1909	245	350

Val a dir que en aquestes tres relacions tant el Casino com l'Ateneu només foren superats en nombre de socis pel *Montepío de San Feliu de Llobregat*, i també, el 1906, *La Unión Coral* superava el Casino. AHCSFLL: Fons Municipal: Correspondència (1899, 1906 i 1909).

(9) Vegeu, per aprofundir sobre el vessant escolar de l'Ateneu, SANS, Llorenç: *Mestre Esteve. La recuperació d'un pedagog*. Sant Feliu de Llobregat: Ateneu Santfeliuenc, 1994, i ANTOLÍN, P., FERRERAS, E. i GARCIA, A.: *Els inicis de l'associacionisme*, op. cit.

(10) El 1906 aquesta era definida per l'Ajuntament de Sant Feliu com de monàrquica per al Casino, i de republicana per a l'Ateneu. AHCSFLL: Fons Municipal: Correspondència (1906), lligall 56.

(11) Hom pot citar, a tall d'exemple, els casos destacats de Josep Ricart, president del Casino, alcalde i diputat provincial del partit conservador, o de Josep M. Vallès, president de l'Ateneu l'any 1882 i líder del partit federal.